

**A TEKINTÉLYELVŰ KARAKTER BERLINTŐL
BERKELEY-IG ÉS AZUTÁN:
EGY PROBLÉMA ODÜSSZEIÁJA***

Franz Samelson

A szabadság ellenségei, Bob Altemeyer (1988a) legutóbbi hozzászólása a tekintélyelvűség kérdésének tisztázására tett kísérletekhez egy magányos, de állhatatos kutató tizenöt évnyi empirikus vizsgálódását tükrözi. Összefoglalása szerint ez a munka „többet állít, mint az, amely 1950-ben jelent meg ... [Különösen] Nevitt Sanford elmélete vált nyomasztóan bizonyítottá ... [A] három személyiségjegy ... a konvencionális, a tekintélyelvű alárendelődés és a tekintélyelvű agresszió... bizonyult [a tekintélyelvű személyiség] legmaradandóbb és legmegkülönböztetőbb jellemzőinek.” (330. oldal).

Vissza a kezdetekhez

Altemeyer (1988a) utalása 1950-re természetesen célzás a „Berkeley-csoport” – vagyis Theodor Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel Levinson és Nevitt Sanford – könyvére, *A tekintélyelvű személyiségre*

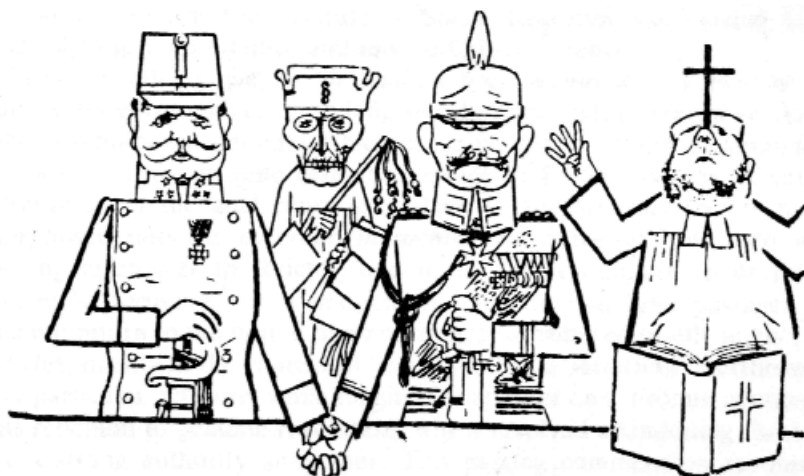
---

* A tanulmány eredeti címe: *The Authoritarian Character from Berlin to Berkeley and Beyond: The Odyssey of a Problem*. In: William F. Stone, Gerda Lederer, Richard Christie (eds.): *Strength and Weakness. The Authoritarian Personality Today*. Springer, New York-Berlin 1993. 22-43. A tanulmány egy korábbi változata kivonatos fordításban már megjelent magyarul: *Szociológiai Figyelő*, 1989. sz. 61-72. A tekintélyelvűség problémájáról magyarul lásd még az alábbi összefoglaló műveket: Fábian Zoltán: *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Új Mandátum, Bp. 1999; Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia*. Új Mandátum, Bp. 2001.

(*The Authoritarian Personality*, a továbbiakban *TAP*) is. Az öt éven át készült, csaknem ezer oldalas kötetet Max Horkheimer előszava szerint (ix. old.) az a törekvés hívta életre, hogy egy új „antropológiai” fajt írjon le: a potenciális fasisztáét, aki, a régimódi bigottal ellentétben, az ipari társadalom emberének képességeit irracionális és antiracionális hiedelmekkel vegyíti. Az érvelésben benne rejlik, és relevanciáját csak növeli az a kérdés, hogy vajon „ez itt is megtörténhet-e”? Megjelenése idején a művet mérföldkönek tartották az amerikai szociálpszichológia történetében.

A könyvre gyorsan, hevesen és számosan reagáltak. Hamarosan empirikus ellenőrző tanulmányok valóságos áradata zúdult utána, s ennek hullámai tovább gyűrűztek az 1960-as évekig (Christie és Jahoda, 1954; Kirscht és Dillehay, 1967). Ám az 1970-es évek eleje táján a folyam erecskévé apadt. Legújabbban, úgy tűnik, a szociálpszichológiai kézikönyvek vagy teljes egészében elutasítják a *TAP*-ot (pl. Tedeschi, Lindskold és Rosenfeld, 1985), vagy csak érintőlegesen említik (pl. Brehm és Kassin, 1990; vö. Seeman, 1983, 172. és Smith, 1983, 173.) – az újjáélesztésére tett kísérletek (Altemeyer, 1981; Gieser, 1980; Meloen, 1983) ellenére. 1950-ben – Jay szavaival (1973, 224.) – a „társadalomtudomány (sürgetővé vált) klasszikusának” számíthatott. Nem sokkal ez után viszont másfelé fordult az amerikai szociálpszichológusok érdeklődése. Altemeyer küzdelme, hogy a tekintélyelvűség empirikus anyagában a kanadai prérin mélyedjen el, valójában magányos harc volt, amint azt panaszos köszönetnyilvánításai (1988a, xxiii-xxvii. old.) sugallják.

Mindamellet, mielőtt részletesebben megvizsgálánk a Berkeley-kötet iránti érdeklődés hirtelen fölszárnyalását és rákövetkező feledésbe hullást, először az ellenkező irányba kell tekintenünk: az előtörténetre. Ezt a korábbi szakaszt, ahol először merült föl a tárgyalt probléma, Altemeyer könyve (1988a) tökéletesen figyelmen kívül hagyja. Ennek a mulasztásnak nyilvánvalóan nem az ismeretek teljes hiánya az oka (vö. Altemeyer, 1981, 13.), hanem inkább ennek a „tudományelőtti” szakasznak a – számára – nyilvánvaló össze nem illése a kijelölt feladattal: azzal, hogy kemény empirikus adatokkal szolgálja azt a célt, hogy a spekuláció ocsúja különváljon a tudomány búzájától. A *TAP* és általánosabban az „empirikus” szociálpszichológia végzete miatt mégis a mostani munkák szűk, történetietlen érdeklődése és szelektív emlékezte vádolható. (Egy európai kutató ezzel ellentétes, konceptuális megközelítésére példaként lásd Kramer, 1990.) Tekintsünk tehát

Seid untertan der Obrigkeit. [Légy alázatos a tekintélyekkel]

vissza az elgondolás kezdeteire, az 1920-as évek weimari Németországában.

Georg Grosz grafikusművész 1928-ban, Berlinben együttműködött Erwin Piscatorral, a forradalmár rendezővel, a *Svejk, a derék katona* című antimilitarista darab színre állításában. Vázlatsorozatot készített a színpadi háttérhez. E rajzok egyike, a *Seid untertan der Obrigkeit* [Légy alázatos a tekintélyekkel] című látható a fenti ábrán.

Grosz más rajzai – kiegészítve a tekintélyelvű alárendeltségnek ezt a maróan gúnyos ábrázolását – a tekintélyelvű agresszió és a konvencionális képeit mutatják be indulatos expresszivitással. Láthatjuk ebből, hogy a művész már tudatában volt a három „személyiségjegyek” mintegy hatvan évvel azelőtt, hogy létezésüket az empirikus vizsgálat oly riasztóan igazolta volna, vagy hogy – évtizedekkel ezt megelőzően –, a Berkeley-csoport elméleteket kezdett volna azokról gyártani. Ez nem jelenti azt, hogy Grosz volna a tekintélyelvűség-elmélet fölталálója vagy akárcsak a *tekintélyelvű* fogalomé, ami az angolban és a franciában már fél évszázada létezett (*Oxford English Dictionary*, 2. kiadás; *Le Grand Robert*, 2. kiadás) – ez idő tájt viszont még nem ment át a német nyelvbe. Inkább arról van szó, hogy a fanyar

rajzain megörökített jelenség már látható volt, mégpedig egyre fenyegetőbben vált láthatóvá ahhoz, hogy a kortársak figyelmét magára vonja. Egyikük, a pszichoanalitikus és politikai aktivista Wilhelm Reich a következő néhány évben hozzáfogott, hogy absztraktabb fogalmakkal írja le, azzal a szándékkal, hogy a közelgő politikai katasztrófát megmagyarázza – ha már megelőzni nem is tudja.

Az 1920-as években a fiatal Reich Freud bécsi pszichoanalitikus körének egyik felmenőben lévő csillaga volt. Egy vagy két lépéssel továbbvitte Freud libidóelméletét, míg – különösen a mazochista karakter elméletének megfogalmazásakor – elvetette Freud új „halálösztön” elméletét, s ezzel szorult helyzetbe hozta magát a pszichoanalitikus egyesületen belül. Nem igazán lendített a dolgon, hogy 1927-re marxista meggyőződésű politikai aktivista lett. A Szociáldemokrata Párt tagjaként és csatlakozva egy osztrák kommunista orvoscsoporthoz, Reich a bécsi munkások és gyermekeik egészségügyi ellátásának, valamint politikai és szexuális felvilágosításának egyik élharcosává vált. A két forradalmi doktrínának az összeegyeztetésére törekedve Reich (1929) a pszichoanalízis és a marxista elmélet egyesítésére tett, az Egyesült Államokban hamarosan háziiparrá váló törekvéseknek az egyik úttörője lett.

Patriarchátus, szexuális elfojtás és a fasizmus gyökerei

A baloldali politikusok és értelmiségiek számára az jelentette a legfőbb problémát, hogy proletárforradalomnak az iparosodott országokban a szocializmust nem sikerült meghonosítania. Vajon miért nem emelkedett föl a saját történelmi szerepéig, noha ehhez az első világháború után adva voltak a kedvező „objektív feltételek”? Az osztálytudatnak ez a kudarca, és ezzel Marx elméletének nyilvánvaló sikertelensége vagy legalábbis hiányossága áll Reich különböző írásainak hátterében 1929 és 1934 között. Kezdetben alig bűtalt a fasizmus fenyegetésére; ugyanakkor pszichológiai elgondolásokat dolgozott ki, hogy megmagyarázza az objektív gazdasági helyzet és a munkások hamis tudata közötti ama hasadást, ami megakadályozta a kapitalizmus megdöntését. Noha Reich elfogadta, hogy az államok jóléti intézkedései valóban kielégítik a lakosság egy részét, mégis azt állította, hogy a politikai passzivitáshoz főleg *a társadalom által gyakorolt szexuális*

elfojtás járul hozzá: az elfojtás, ami a gyermekbe mély szorongást, bizonytalanságot csöpögtet bele, és szükségletévé teszi a társadalmi előírások bensővé tételét. Érvelése során különböző további témákat kezdett kifejteni: fogalmi szempontból a patriarchátus, mint lényegi strukturális tényező fontosságát emelte ki a kapitalizmus helyett; hangsúlyozta a család, mint „a burzsoá ideológiák gyára” meghatározó szerepét (Reich, 1930, 50.; vö. Fenichel, 1931, 405.); felismerte a nők kettősen elnyomott helyzetét; és, érintőlegesen ugyan, de felfigyelt a középosztályra, mint a társadalom legproblematisabb rétegére is. Reich fontos adalékokkal járult hozzá a pszichoanalitikus karakterológiához, és foglalkozni kezdett az autoriter alárendelődéssel (Reich, 1930, 21.); ám nyilvánvalóan nem ötvözte e kettőt az autoriter jellem fogalmában. Ehelyett a *Feldwebelnatur* („örmester-természet”) metaforáját használta: az örmesterét, aki fölfelé nyúl, és lefelé tapos (Reich, 1930, 51.). Végül, 1932 júniusában, a Berlini Pszichoanalitikus Egyesület tagjai előtt tartott előadásában (*Korrespondenzblatt*, 1932, 559-560) a náci mozgalom és a fajelmélet pszichológiáját tárgyalta. Karen Horney visszaemlékezése szerint Reich ordítva jelentette ki, hogy a német fasizmus a patriarchális tekintélyelvű család elkerülhetetlen következménye (Rubins, 1978, 196.). Összegezve mindezt, nyilvánvaló, hogy ekkorra Reich – néhány ellenségeskedő megnyilvánulással ötvözve – egybegyűjtötte már a legtöbb olyan mozzanatot, amelyekből a tekintélyelvű személyiség elmélete (nélkülözve mind a mai napig bármiféle szisztematikus empirikus adatot) végső soron táplálkozott.

Bécsből való 1930-as távozása után Reich a KPD-hez (Németország Kommunista Pártja) csatlakozott. Ám, az ortodoxia elutasítása miatt, a kommunistákkal hamarosan éppúgy meggyűlt a baja, mint a pszichoanalitikusokkal. Ami pedig – a következményeket tekintve – ennél sokkal rosszabb: 1933 januárjában, Hitler hatalomra jutásával egykori jóslata valóra vált. Először Bécsbe menekülve kezdte meg az emigránsok nehéz életét, országról országra vándorolt, míg végül az Egyesült Államokban telepedett le. A hitleri hatalomátvétel után egy hónappal befejezte *A fasizmus tömegpszichológiáját* is; korábbi eszméit beledolgozta a nemzeti szocializmus csábításaival való számvetésbe (Reich, 1933). Reich, elutasítva azokat a sekélyes magyarázatokat, amelyek vagy Hitler személyiségének varázsát, vagy a tömegek propaganda általi egyszerű „ködösítését” hívták segítségül, a katasztrófa mélyebb

gyökereit a német alsó középosztály és az „integrált” munkásosztály karakterstruktúrájában találta meg. A patriarchális társadalomban a család azzá a közeggé vált, ahol formát ölthetett az állam struktúrája és ideológiája. Azáltal, hogy a gyermekben elültette a szexuális tilalmat és rettegést, a család egyben megteremtette az állam tekintélyelvű imperializmusával való azonosulást. Noha az ember a legnagyobb fokú lázongást a legelnyomottabb csoporttól, a munkásosztályhoz tartozó nőktől várhatná el, valójában a szexuális elfojtás eredménye a gazdasági termelés csúcán a konzervativizmus volt, a szabadságtól való rettegés, és nem csupán a passzív alárendelődés, hanem a tekintélyelvű rend aktív támogatása is. Az elfojtott szexualitás átfordult a nemzet, a kötelesség, a becsület, a vallás és az anyaság bizonytalan, misztikus eszméi iránti erőteljes sóvárgásba – olyan szimbólumok ezek, amelyeket a náci propaganda a végletekig kiaknázott. A fajelmélet volt az elméleti tengely, a militarizmus és antibolsevizmus a társult témák, a szadista agresszió a származék. *Szexuális politika* – egy nyilvánvalóan Reich által kovácsolt kifejezés –, ez jelentette számára a kulcsot a fasizmus megértéséhez éppúgy, mint annak leküzdéséhez.

Nehéz pontosan megállapítani Reich könyvének (1933) hatását, de csekélynek tűnik. Minthogy a könyvet menekülése idején publikálta, és más műveivel együtt rögtön betiltották Németországban, *A fasizmus tömegpszichológiája* egészen 1946-ig nem jelent meg angolul. Addigra Reich nagymértékben átdolgozta azt, (éppúgy, mint más írásait), sokkal sűrűbben használva a *tekintélyelvű* fogalmat, mint az eredetiben, és teljességgel fölszámolta benne a marxista nyelvezetet (Reich, 1970, xxiii. skk. old.; vö. Ginneken, 1984). Ezek a drasztikus változások nem csupán az elővigyázatosság okán vetnek föl problémákat korai szövegeinek elemzésekor. Az 1946-os angol kiadás kevés figyelmet váltott ki. Addigra a nácikat legyőzték, Reich jó hírére pedig sokat rontott újabb keletű „orgon” elmélete. Egy évtizeddel korábban viszont az eredeti 1933-as *Massenpsychologie des Faschismus*-t Karl Landauer (1934), aki Erich Fromm (kiképző) analitikusa volt, csakúgy, mint Max Horkheimeré, tömören ismertette a *Zeitschrift für Sozialforschung*-ban, a frankfurti egyetemen működő Institut für Sozialforschung (Társadalmi Kutatások Intézete) belső kiadványában. Landauer, összegezve Reich érveit, egyetértően kommentálja ennek a „magányos farkasnak” és „harcosnak” átfogó és fájdalmas vízióját, noha azzal fejezi be, hogy kifogásolja Reichnél a genitális szexualitás túlhangsúlyozását. A Reich elméleteiről két évvel később, az *Institut* által kiadott *Studien über*

Autorität und Familie [Tanulmányok a tekintélyről és a családról] című kötetben (Horkheimer, 1936) Erich Fromm (1936) szociálpszichológiai esszéjében felbukkanó hasonló jellegű kritika volt az elgondolás fejlődésében a következő állomás.

Ambivalencia és tekintélyelvű személyiség a Frankfurter Intézetben

Ahogy Reich, Erich Fromm is freudista analitikusként kezdte. Ám barátjához, Leo Lowenthalhoz hasonlóan és Reichtől eltérően, Fromm vallási kérdésekkel foglalkozott a frankfurter zsidó *Lehrhaus*-ban, mielőtt Marxhoz fordult volna. 1929 februárjában Fromm volt az egyik szónok a Karl Landauer és Heinrich Meng által igazgatott Frankfurter Pszichoanalitikus Intézet megnyitó ünnepségén (a pszichoanalitikus intézet az *Institut für Sozialforschung* épületében kapott helyet). Fromm beszédében azt fejtegette, hogy miként termékenyítheti meg egymást a pszichoanalízis és a szociológia. A marxista befolyás ekkor még csak elenyészőnek tűnik nála, eltekintve az utolsó idézettől, ami valójában Marxtól származott, de a szerző ezt csupán a „legragyogóbb szociológusnak” tulajdonította (Fromm, 1929).

Innentől kezdve a fennmaradt kortárs beszámolók hézagainak köszönhetően a történet kissé homályossá válik, s ezt csak tovább bonyolítják azok az eltérések, amelyek Fromm és más résztvevők, valamint azon történeti-életrajzi összefoglalók között állnak fenn, amelyek Fromm időnként hőskultusz-teremtő szerkesztőitől, fordítóitól és kommentátoraitól származnak. Egyrészt vitatott Fromm elgondolásainak fejlődési íve Reich munkásságához való viszonyát tekintve, másrészt az *Institut* által végzett empirikus vizsgálatban betöltött szerepe is kétséges. Minthogy különböző változatok forognak közkézen, feltétlenül szükséges foglalkoznunk néhány zavaró és unalmas részlettel.

Noha Fromm föltehetően előadó volt az új Frankfurter Pszichoanalitikus Intézetben, neve 1930 telét megelőzően nem tűnik föl a kurzuskínálatban, amikor is *A kriminalitás pszichológiája* című tárgyat tanította (Psychoanalytische Kurse, 1930, 302., 605.). 1929-ben Berlinbe költözött, hogy folytassa kiképzését a Berlini Pszichoanalitikus Intézetben (Hausdorff, 1972, 20.; Mitgliederverzeichnis, 1930, 553.). Valamikor 1930 folyamán Frommot meghívták, hogy legyen Frankfurtban az *Institut für Sozialforschung* tagja. Gyaníthatóan anali-

tikus szociálpszichológiai szakértelmével közreműködött az informálisan Café Marxnak nevezett csoportosulásban (Lowenthal, 1980, 47.): arra készült, hogy létrehozza annak történelmi-materialista társadalomelméletét. Két évvel később (1932a, 1932b) Fromm két fontos cikket jelentetett meg a szociálpszichológia tárgykörében, az *Institut* által kiadott folyóirat, a *Zeitschrift für Sozialforschung* első számában. Ezekben, akárcsak Reich, integrálni próbálta a freudista elméletet és a marxista eszméket. Freud libidó-elméletének meglehetősen ortodox kifejtése marxista fogalmakkal kapcsolódott nála össze, azon az alapon, hogy a társadalmat alkotó csoportok ösztönstruktúráját a társadalmi-gazdasági struktúra formálja. Az érvelés programadó és jórészt absztrakt jellegű: nem említi a „tekintélyelvű személyiséget” és nem utal a fasizmus fenyegetésére – mindez 1932 őszén íródik, tehát már évekkel az után, hogy az *Institut* állítólag előkészületeket tett a Genf-be való átköltözésre.¹ Ehelyett, a második cikkben tárgyalt sajátos kérdés a kapitalizmus és a burzsoázia karakterét és „szellemét” járta körül, nem mástól vett idézetekkel példálózva, mint Benjamin Franklin. Csak két végjegyzetben említi Fromm a fasizmust és annak a kispolgárnak az „anális” karakterjegyeit, aki „behódol az atyai tekintély előtt, és a fegyelem és lázadás fura egysége után sóvárog” (Fromm, 1932b, 275.). Egy új képlet esetleges bevezetését találjuk itt – az ambivalencia „tárgyhasadást” (uo.) hoz létre. Ez a hasadás az, ami Berkeley-ben a tekintélyelvű személyiség dinamikájának meghatározó elgondolásává vált (Frenkel-Brunswik és Sanford, 1945, 282.). Ennek az utólagos gondolatnak a kivételével Fromm, ugyanúgy, mint Reich, azt hangsúlyozza, hogy a tekintélyelvű társadalomban a család az a pszichológiai közeg, amely a karakterformálásban alapvető szerepet játszik, egyszersmind utal a patriarchátusra, a nemi erkölcsre és a nők szerepére. Abban is hasonlítanak, hogy nincs semmiféle említés empirikus adatokról, sőt az effajta adatok iránti igény is mindkettőjüknél hiányzik.

Noha Fromm semmiféle hatást nem ismert el, egyetértően említi Reich némely közleményét, míg másokat kritizál néhány kettejük közötti lábjegyzetváltásban (Fromm, 1932a, 32., 35.; 1932b, 266.). Ebből és más elérhető forrásokból nehéz megmondani, mennyit vett át Fromm Reichtől (és talán *vice versa*), vagy mennyire fejlődtek egymástól függetlenül az elgondolásaik. Úgy tűnik, időrendileg Reich

---

¹ Nem világos, vajon Fromm nem látta-e a közelgő vihart, vagy nem akarta nyilvánosan keverni a tudományt a (veszélyes) politikával.

egy vagy két lépéssel előrébb járt. Reich (1976) azt bizonygatja visszaemlékezéseiben, hogy Berlinbe érkezése után, 1930 végén baráti körben tárgyalták meg gondolatait a mazochizmusról, a szexuális politikáról és más kapcsolódó témákról. Ebbe a csoportba tartozott Otto Fenichel és Erich Fromm (Reich, 1976, 136.; vö. I. O. Reich, 1969, 43.), aki éppen akkor jelentette meg a „Krisztus-dogma” történelmi változásairól szóló elemzésében a Freud és Marx egyesítésére tett első kísérletét (Fromm, 1930). Kettőjük kapcsolatát hitelesítik a berlini pszichoanalitikus egyesület megjelent jegyzőkönyvei, amelyek 1931-ben számos alkalommal rögzítik Fromm és Reich jelenlétét. Ezen bejegyzések egyike följegyzi Fromm részvételét Reich 1931 márciusában tartott előadásán, amelynek címe „Der Einbruch der Sexualmoral” [A szexuálmorál betörése] volt (*Korrespondenzblatt*, 1931, 292-293).

Öt évvel később a frankfurti intézet a Társadalmi Kutatások Nemzetközi Intézetévé vált, amelynek Hitler győzelme után száműzésbe kellett vonulnia. Először Genfben, azután 1934-ben New Yorkba költöztek, emellett Kaliforniában is létrehoztak egy fiókinézetet. A modern társadalommal kapcsolatos vizsgálatairól a csoport a *Studien über Autorität und Familie* című könyvben összeállított egy bevallottan töredékes kutatási beszámolót (Horkheimer, 1936). Bár a beszámoló legalábbis részben azzal a szándékkal született, hogy az új országban „legitimálják tudományos törekvéseiket” (Lowenthal, 1989, 155.), a testes kötet sohasem jelent meg angol fordításban, és nem sok sikert hozott (Lowenthal, 1980, 98.). Horkheimer írta a bevezető elméleti-történelmi esszét, amely a szabadsággal, az ésszel, a tekintéllyel és a családnak a modern társadalomban betöltött szerepével foglalkozott. Az előszóban, miután az *autoritär-t autoritätsbejahend*-ként (tekintély-igénylő) határozta meg (1936, ix. old.), Horkheimer a „tekintélyelvű személyiséget” tárgyalja – ez a kifejezés első nyomtatásban való megjelenése –, elsősorban alárendelődő, mazochisztikus típusként jellemezve azt. Rámutat arra is, hogy a családnak nem kell mindig bevéső közegként működnie az állami tekintély számára, hanem, éppen ellenkezőleg, az utóbbi ellenfeleként is funkcionálhat. Ezt az elgondolást Hegelnek tulajdonítja, akinek a nevét sokkal gyakrabban idézi, mint Marxét. A frankfurti intézet, menedékre lelve a kapitalista Amerikában, elmozdult a történelmi materializmustól a kritikai elmélet felé.

Fromm a *Studien über Autorität und Familie* számára írt hosszú szociálpszichológiai értekezésben terjesztette ki korábbi elgondolásait, elemezve azokat „a pszichológiai impulzusokat, amelyek előidéznek,

hogy az emberek alárendeljék magukat a tekintélynek” (Fromm, 1936, 908.). Freud rendszerének még egészen ortodox körvonalazása vezetett az anális karakter leírásához, ami a tekintélyelvű társadalomban *autoriter-mazochisztikus* karakterre változott át, s amit a Reichre történő futó utalásokkal és Karen Horney mazochizmus felfogásának részletesebb kifejtésével összefüggésben tárgyalt. Csupán két rövid bekezdésben tért vissza Fromm az ambivalencia (1932-es cikkében röviden bevezetett) fogalmához, főként a „lázaság”-nak, mint annak a mintának a kontextusában, amikor megdöntik az egyik tekintélyt, miközben vágyakoznak egy másik után. Fromm ezt a lázaságot szembeállítja a valódi forradalmisággal, ami az erős tekintély iránti igényről való teljes lemondást foglalja magában. Ez a forradalomról szóló futó megjegyzés alkotta föltehetően a – meglepően absztrakt és felületes – bemutatását azon két fő karaktertípus (forradalmi és tekintélyelvű) egyikének, amelyek a könyv második felében ismertetett empirikus vizsgálat mögött meghúzódtak. Ám akkor Fromm (1936) esszéje még csak meg sem említette ezt a vizsgálatot, amit Bonss (1983) későbbi állítása szerint hat évvel korábban Fromm tervezett meg, és ő maga irányított. Szintén hiányzik bármiféle utalás az antiszemitizmusra vagy a generalizált előítéletességre, ami a későbbi Berkeley-mű számára olyannyira központi jelentőségű volt. Végül, nem idézett Reich *A fasizmus tömegpszichológiája* című művéből, noha nehéz elképzelni, hogy Fromm, aki helyeslően ismertette Reich korábbi írását, *A szexuálmorál betörését* (Fromm, 1933), ne látta volna legalább Landauer (1934) bírálatát Reich könyvéről a *Zeitschrift für Sozialforschung*-ban.

A vizsgálati adatoktól a Menekülés a szabadság elől-ig

A Studien über Autorität und Familie (Horkheimer, 1936) második, empirikus része különböző olyan vizsgálatokról számol be, amit a Társadalmi Kutatások Intézete vagy munkatársai végeztek. Fromm rövid bevezetése összegzi ezeket a vizsgálatokat, és magyarázza a nyert adatok értelmezésének új módszerét. A következő rész tömör összefoglalását nyújtja az Intézet első, jelentősebbnek tartott empirikus vizsgálatának: ez a német *qualifizierte Arbeiter und Angestellte* (szakmunkások és alkalmazottak, köztük közszolgálati tisztviselők) körében végzett feltáró jellegű kérdőíves vizsgálat volt. Az előzetes beszámoló 270 ténybeli, viselkedésbeli és attitűd-vonatkozású projektív kérdést

sorol elő, amelyeket azért tettek föl, hogy megállapítsák a válaszadók életkörülményeit éppúgy, mint mentalitását, azzal a céllal, hogy „lelki struktúrájukról” vonhassanak le következtetéseket. Az adatokat azonban semmiféle módon nem összegezték. Az eredmények részletes bemutatása csupán 15 válaszadó aktuális válaszainak formájában létezik, akiket három típus képviselőiként választottak ki: ezek a *forradalmi*, a *tekintélyelvű* és egy közbülső, *ambivalensnek* nevezett karakter (nyilvánvalóan eltérő értelemben használva a kifejezést, mint Fromm esszéiben); mindegyiket a válaszminták intuitív értelmezésén keresztül diagnosztizálták. (Effajta intuícióra nem igazán volt szükség, mivel a párttagságról szóló IV. 36 kérdés már eleve három csoportra választotta szét a válaszadókat: kommunisták, „német nemzetiek” [nem náci] vagy apolitikusok és szociáldemokraták).

Bár 1936-ban Frommot nevezték meg a könyv empirikus második részének szerkesztőjeként és bevezetője szerzőjeként, nem egészen világos, ki készítette az eredeti kérdőívet, vagy hogy mik voltak a vizsgálat kezdeti szándékai. Úgy tűnik, nincsenek kortárs dokumentumok, és a későbbi beszámolók, azt kell, hogy mondjuk, legalábbis zavarosak. Noha nem az összes, de a legmegbízhatóbb források szerint a vizsgálatot az *Institut* Grünberg-korszaka alatt tervezték és kezdték meg, a legvalószínűbben 1929-ben, amint azt Felix Weil hosszú 1929-es előterjesztésében jelzi egy utalás arra, hogy a nyugdíjba vonuló Grünberg igazgató lehetséges utódja legyen (Migdal, 1981, 111.; vö. Kluge, 1972, 503. és Fromm, 1983, 7., 60.). Fromm nem volt hivatalosan az *Institut für Sozialforschung* tagja, amíg Horkheimer át nem vette a vezetést 1930 nyarán (Fromm, 1980, xix. old.). Úgy tudjuk, Fromm még utána is csak ritkán dolgozott az *Institutban* (Bonns, 1983, 41., 42. lábjegyzet; Lowenthal, 1980, 51.). Feltehetően az éjszakai vonattal járt Frankfurtba Berlinből, ahová 1929-ben Heidelbergből elköltözött (lásd fentebb). Korabeli tanúk hiányában erősen valószínűtlennek tűnik, noha nem teljességgel lehetetlen,² hogy 1929-ben Fromm közreműködött a kutatás megtervezésében. Sajnálatos módon, az *Institut* empirikus vizsgálataira vonatkozó legkorábbi *megjelent* utalás nagyon általános: a többi közt felsorolja az *Institut* munkájában használatos említett módszereket is, anélkül, hogy konkrét vizsgálatról említést tenne, vagy megnevezné a

---

² Fromm néhány évvel azelőtt ismerkedett meg Lowenthalal, és tartott néhány előadást a Frankfurter Pszichoanalitikus Intézetben, ami az *Institut für Sozialforschung* épületében kapott helyet (Schivelbusch, 1983).

résztevőket. Az utolsó részben jelent meg Horkheimer (1972) 1931 januárjában, az *Institut*ban tartott Bevezető előadásának kommentárja, ahol az *Institut* legfőbb elméleti gyújtópontjába a gazdasági feltételek, a kulturális produktumok és a társadalmi csoportok „lelki struktúrájának” változása közötti viszonyokat állítja. E a törekvés első célcsoportjául a németországi szakmunkásokat és alkalmazottakat választották (43.).

1936-ig, a *Sudien über Autorität und Familie* megjelenéséig nem rekonstruálható, mikor volt az az első alkalom, amikor Fromm önmagától vagy mások révén nyilvánvalóan kapcsolódott a vizsgálathoz. Akkor még Hilde Weiss, nem pedig Fromm volt az, akit a vizsgálat irányításáért és kezdeti elemzéséért felelős személyként megneveztek (Horkheimer, 1936, 239., 1. lábjegyzet és 240.), és nem volt világosan kijelölve Fromm részvételének módja sem. 1941-es könyvében Fromm nem említi Weiss nevét³, és munkatársaiként az 1929-30-as kutatásban Hartochot, Herzogot és Schachtelt nevezi meg (212., 2. lábjegyzet). Harminc évvel később Fromm azt írta, hogy a kutatás 1931-ben kezdődött, és „Fromm tervezte meg és vezette, együttműködésben Ernest Schachtellel, Anna Hartochhal és Paul Lazarsfelddel”, akivel valóban dolgozott együtt, de New Yorkban, nem pedig korábban, Frankfurtban. Azt is állítja, hogy „a kutatás közvetlen oka az az érdeklődés volt, hogy megtudják, hány német munkás és alkalmazott tekinthető megbízható harcosnak a nácizmus ellen” (Fromm és Maccoby, 1970, 24.). Ha a vizsgálatnak valóban ez volt az eredeti oka, akkor ez sokáig féltve őrzött titok maradt (vö. Fromm, 1963, 147-148.).

Azt kell hinnem, miután megpróbáltam a képet összeállítani, hogy a vizsgálat válaszainak 1936-os elemzése a tekintélyűség jegyében a későbbi, náciellenes ellenállásra történő retrospektív utalással együtt, inkább utólagos megfontolásból ered, s nem tartozott a felmérés eredeti feladataihoz. Hasonló következtetésre jutott tőlem függetlenül H. Kramer, miközben az eredeti kérdőíveken dolgozott Frankfurtban, az újr alapított *Institut für Sozialforschung*ban (személyes közlés, 1991. augusztus 27.). Tulajdonképpen a vizsgálati kérdéseket évekkel azelőtt

---

³ Hilde Weiss (1900-1981) szociológus. 1929-ben a frankfurti Institut für Sozialforschung munkatársa. 1933 után Svájcba, Franciaországba, majd az Egyesült Államokba emigrált. A Brooklyn College szociológia-professzora volt New Yorkban. Doktori disszertációját franciául publikálta a franciaországi munkásfelmérésekről (Rigaudias-Weiss [1936]).

elkészítették, hogy bárki az *Institut*ban megfogalmazta volna, legalábbis nyomtatásban, egy effajta karakter fogalmát (vagy a náci hatalomátvételt). A feltevés, hogy a válaszoknak a tekintélyelvű és a forradalmi karaktertípusok jegyében való értelmezését egy későbbi időpontban ültették rá, közvetett megerősítést nyer Frommnak az új szociálpszichológia problémáiról írott 1932-es cikkeiből. Ezek úgy mutatják nekünk Frommot, mint aki még a libidinális struktúráról vagy pszichoszexuális karaktertípusokról beszél, és az empirikus kutatás gyanúsán hiányzik írásaiból. Ezt a hipotézist az eredetről még valószínűbbé teszi a jórészt leíró jellegű információkra törekvő kérdőív szélsőségesen kusza tartalma. Az elemzők a kutatás ismertetett elméleti célkitűzése szempontjából a föltett kérdések kevesebb, mint 15%-át minősítették relevánssal, és ez a szám a karakterszindrómák végső meghatározásakor 10 alá csökkent (Fromm, 1983, 41-42., 49. lábjegyzet és 314-315). Nem meglepő, hogy az eredményeket „véznának” ítélték (Speier, 1936), mégha talán nem is annyira, mint az empirikus kutatás más első törekvéseit.

Mindenesetre az eredményekről szóló teljesebb beszámoló, amit a *Zeitschrift für Soziaslforschung* egy későbbi számába ígértek, negyvenöt évet késett, mire megjelent. A kezdeti késedelemért eltérő okokra hivatkozik Jay (1973, 117.) és Bonss (1983, 42.); az egyik az, hogy túl sok eredeti kérdőív veszett el az Európából való menekülés során, a másik pedig a beérkezett válaszok negatív politikai konnotációja, vagyis az, hogy azok a Hitlerrel szembeni szocialista ellenállás gyengeségét mutatták. A harmadik hivatkozott ok Horkheimer és Fromm vitája a kutatás tudományos értékéről – ez a vita vált az egyikévé azoknak az ügyeknek, amelyek később oda vezettek, hogy Fromm 1939-ben megvált az Intézetétől. Fromm, valóban úgy tűnik, rossz közérzettel hagyta el az Intézetet, amint ezt Lowenthalnak egy 1941-ben Horkheimerhez írott levelének tökéletesen rosszindulatú megjegyzései jelzik (Lowenthal, 1989, 186.). Zárt gyűjtemények egyéb leveleket is tárolhatnak, több részlettel a vizsgálat sorsáról. Amíg azonban ezek a levelek elérhetetlenek maradnak, addig a retrospektív beszámolókkal kell dolgoznunk – noha ezeket is kritikusan, elfogultság nélkül kell értelmeznünk.

Ezen az alapon valószínűnek tartom, hogy a kutatás tudományos gyöngéi elégséges okot jelentettek ahhoz, hogy mellőzzék megjelenítését abban az időben, amikor az amerikai társadalomtudományi közeg egyre szigorúbban követelte meg a módszertani tisztaságot.

Fromm régi, befejezetlen kézírata, mint fontos tudományos iromány posztumusz megjelentetése (Bonss 1980-as fordításában és 1984-es angolra történt visszafordításában – ami nem javított a dolgokon) nem fordulhat mentségért a szöveg kritikai olvasatához, és az „eredetmítosz” költésének mozzanatait hordozza (Samelson, 1974). Amit például 1936-ban Horkheimer (x. old.) és Fromm (235.) *Mittelstandsenquete*-nek (középréteg-felmérés) neveztek, azt Bonss előszavában úgy mutatja be, mint „lépést a proletariátus újrafelfedezésében”, annak ellenére is, hogy az alanyoknak kevesebb, mint 10%-a volt szakképzetlen munkás (2.3. táblázat, 83.). A könyv az 1984-es fordításban a *The Working Class in Weimar Germany* (A munkásosztály a weimari Németországban) címet kapta, és – hogy a magasztostól a komikus felé haladjunk – úgy végezte, hogy a kritikai elméletről szóló könyv angol változatában „A munkások ... *lázasága*”-ként (nem eredeti kiemelés) idézik (a *survey* – kutatás – helyett, ami az *Erhebung* lehetséges fordítása) (Dubiel, 1985, 11.). Komolyra fordítva a szót, a 4.14 és a 4.15 táblázatokban (Fromm, 1983, 246. és 251.) előfordul néhány meglehetősen tévedés és/vagy meg nem magyarázott kihagyás – magyarul szólva nem adták össze a számokat és százalékokat. A szövegben (245.) és más táblázatokban szereplő számokat sem hangolták össze, éppúgy, mint a 4.10 és 4.13 táblázatét. Sőt, ezek és más meglehetősen nyilvánvaló hibák, amelyek lehetetlenné teszik Fromm következtetéseinek értékelését, a fordításban is visszatérnek. Ezek szerint senki sem kísérelte meg a könyv szoros olvasatát a közbeeső öt év folyamán?

Ami itt kérdéses, az nem a korrektúraolvasás felületessége, és nem is Fromm befejezetlen kéziratának a státusa, hiszen vitathatatlanul fontos és érdekes történeti dokumentum ez a Frankfurter Iskoláról és a tekintélyelvűség fogalmának fejlődéséről. Az igazi kérdés, hogy vajon ténylegesen lényegi elemzését képezi-e a nácizmus előtti németek karakterstruktúrájának vagy sem, mint afféle maradandó értékű megfontolandó információ. Eltekintve a technikai elégtelenségek bemutatásától a mintavétel, a kódolás terén és így tovább, amelyek föltehetően előfordulnak egy úttörő próbálkozásban, az adatok szoros vizsgálata Fromm értelmezéseivel kapcsolatban fölvet néhány fontosabb kérdést. Következtetési ugrása a kérdőív válaszainak manifeszt szintjétől a nem érzékelhető karakterjegyek meglétéig vagy hiányáig tarthatatlannak tűnik. Ebben az alapvető elméleti kérdésben Fromm hasonló, de még zavaróbb bonyodalmakba fut bele, mint később a Berkeley-csoport F-skálája. *Zavaróbb* bonyodalmak, mert Fromm

következtetései a latens szintre mintegy féltucatnyi vegyes kérdésre kapott válaszon alapulnak (a 424-es kérdést kétszer használja!), amelyeket egyszerűen elméleti típusainak érvényes mutatóiként *posztulált*. Ennek következtében úgy vették, hogy a válaszok elmaradása abban a témában, amit a teoretikus szabadon futó értelmezése „konzisztens” magatartásként határozott meg, a válaszadók zavart, „ambivalens” karakterét tükrözi. Ehelyett azonban lehet, hogy ez a kérdések sajátságos összeállításának a problémája, amelyeket nyilvánvalóan sohasem teszteltek előtte, és bizonyára nem az egy-dimenzionalitás szempontjából. Másképpen szólván, úgy tűnik, a kutatók nem *hallgatták meg*, amit a válaszadók mondtak nekik. Helyette biztonságba menekülve törvényt ültek válaszadók fölött, legtöbbjüket megbuktatva ezen a „szabadságszerető forradalmi karakter” teszten – mivel néhány a priori vagy inkább a posteriori összegyűjtött doktriner, ellenőrizetlen kritérium alapján ítélték, minthogy addigra a 1933 német összeomlás már történelemmé vált.

A vizsgálatnak ezt az értékelését megtámogatja Fromm hanyagsága az empirikus adatok tekintetében, amikor elméleteinek újrafogalmazását megjelentette a *Menekülés a szabadság előlben* (1941), két évvel az után, hogy elhagyta az Intézetet. Akkor úgy érvelt, hogy a modern ember (*sic*) a reformáció korától kezdve egyre inkább megszabadult a kötöttségektől ugyanakkor mindinkább elszigeteltté és magányossá vált. Az idők folyamán az elszigeteltségből menekülésnek különféle mechanizmusai fejlődtek ki: (a) a (szimbiotikusan) szadomazochisztikus karakter tekintélyelvűsége; (b) a rombolási hajlam; és (c) az automata konformitás, vagyis az a megoldás, amit a modern demokratikus társadalom többsége elfogad. Fromm ebben az elemzésben bevezeti a „társadalmi karakter” új fogalmát, aminek az irányában korábban is tapogatózott. Innen fejlődött ki „neofreudista” ego-pszichológiája, ami a szexualitás háttérbe szorításával társult, holott ez utóbbi – Reich-kritikája és Freud libidó-elméletének szolid megkérdőjelezése dacára – 1936-ban még vezető szerepet játszott (pl. 96-97. és 104-105.). Válaszként új amerikai környezetére, egyben visszatérve a kapitalista társadalom iránti eredeti érdeklődéséhez, Fromm most nem a fasizmus fenyegetésében látta a nagyobb változást, hanem abban, hogy a demokrácia magányos polgárai spontánabb, szeretőbb és kreatívabb személyiségekké válnak. Fromm az *Institut* kritikai teoretikusainak tagadásaitól az igenlés felé sodródott, egy optimistább, transzcendentális tájékozódási pont felé. 1963-ra már valóban nem úgy

definiálta a „forradalmi karaktert”, mint aki politikai forradalmakban vesz részt (vagy harcol a fasizmus ellen), hanem mint „a bölcs, élénk, mentálisan egészséges személy”-t (Fromm, 1963, 165.). Noha az 1950-es években személyesen Fromm is tett néhány népszerűtlen politikai kijelentést, népszerűbb szociálpszichológiája azonban elmozdult, ahogyan ez idő tájt a tudományterület egésze, az apolitikus „interperszonális kapcsolatok” felé.

A fasiszta karakter Berkeley-ben

A kritikai teoretikusok eközben Horkheimer és a később csatlakozott Adorno vezetésével körvonalaztak egy kutatási projektet az antiszemitizmusról (Társadalmi Kutatások Nemzetközi Intézete, 1939; Társadalmi Kutatások Intézete, 1941) – olyan téma volt ez, ami nyilvánvalóan hiányzott a tekintélyről és a családról szóló 1936-os kötetből (Horkheimer, 1936). Reich írásaival ellentétben Fromm (1936) esszéje csupán egyszer utalt közvetve a fajelméletre (115.). Lényegében az Intézet korábbi munkájában sem található ilyesmi (vö. Jahoda, 1954, 14.; Jay, 1980), dacára annak a ténynek, hogy Felix Weilnek a Frankfurter Intézet megalapításáról szóló 1922-es emlékeztetője kifejezetten az új szervezet megoldandó feladatai közé sorolja az „antiszemitizmust, mint szociológiai problémát” (Migdal, 1981, 42.). Az érdeklődésnek ez a hiánya – ez a magyarázat a legvalószínűbb – részben az Intézet tagjainak személyes, asszimilációra törő attitűdjét tükrözte, részben pedig történelmi materialista elméletüket, ami a fasizmust csupán a kapitalizmus egy késői változatának tekintette, nem pedig *sui generis* fejleménynek, a faj helyett pedig inkább az osztályt tartotta fontos analitikus kategóriának. Az események menete mindamellet kiiktatta őket.

Fölfedezvén, hogy vállalkozásaikhoz új empirikus módszereket kell kifejleszteni annak érdekében, hogy eljussanak az amerikai közönséghez, és támogatást is kapjanak (American Jewish Committee Archives, 1939-1955: Frank N. Trager, emlékeztető, 1942. október 9.; vö. Adorno, 1969, 113-148), a kritikai teoretikusok számtalanszor újrafogalmazták a projektet; és az American Jewish Committee-től (AJC) (American Jewish Committee Archives 1939-1955: Institute of Social Research) történetesen sikeresen elnyertek egy kutatási összeget. A terv kidolgozása Los Angelesben kezdődött J. F. Brown, F. Hacker és mások együttműködésével (Adorno, 1969, 136.). 1943-ban

Horkheimer kapcsolatba került Nevitt Sanforddal, a Berkeley Egyetem fiatal pszichológiatanárával, akit egy idő óta a személyiségstruktúra és az ideológia problémái foglalkoztattak. Sanfordot azután bevonták az antiszemitizmus-skála összeállításába (Levinson és Sanford, 1944). A megtermékenyítő munkát Daniel Levinson, egy Berkeley-n végzett diák végezte, miután professzorának egy névtelen adományozó ötszáz dollárt ajánlott föl az antiszemitizmus leküzdését célzó tevékenységekre. Ehelyett ők, mint kiderült helyesen, úgy döntöttek, hogy új eszközzel *méri*k az antiszemitizmust (Sanford, 1956). Az egyre szélesedő tervhez (Frenkel-Brunswik és Sanford, 1945) most új csapat társult, eltérő hagyományokkal és olyan eszmékkel, amelyeket Frankfurtban több mint egy évtizeddel azelőtt fogalmaztak meg, és amelyek – legalábbis explicit formában – a faji előítéleteket alig-alig foglalták magukban. Némi késlekedés után a Berkeley-csoport és az Intézet kooperatív kutatási tervet dolgozott ki annak a társadalmi diszkriminációval kapcsolatos projektnek a kontextusában, amit az AJC támogatott anyagilag, és Horkheimer irányított. Adorno a kritikai elmélet csoport tagja volt, amely közvetlenül annak a jelenségnek a tanulmányozásával foglalkozott, amit kezdetben *fasiszta karakterek*, majd *antidemokratikusnak*, végül *teknitélyelvű személyiségnek* neveztek, ahogyan 1950-ben a projektről beszámoló kötetet is elnevezték.⁴

Kezdetben *A tekintélyelvű személyiséget* a fantáziadús és integratív társadalomtudományi kutatás modelljeként magasztalták, mivel magában foglalta a kifinomult attitűd-mérést, a vélemény-kutatást, a projektív tesztek és a klinikai interjúkat; a kemény empirikus módszereket klinikai érzékenységgel és eredeti elméleti belátásokkal ötvözte; és nagy jelentőségű társadalmi problémával foglalkozott. Shils (1948) már a *TAP* megjelenése előtt úgy dicsérte a folyamatban lévő munkát, mint amit „eredetiséggel és technikai precizitással folytatnak” (29.). A *TAP*-ot a fényes pontok egyikének látta a különben meglehetősen homályos szociológiai tájképen, noha elég hamar megváltozott a véleménye. A fokozatosan gyarapodó kritikák Cohnnal (1953)⁵ kezdődő nagy rohama látszólag különféle technikai problémákra irányult. A legalaposabb, részletes és átfogó elemzés (Hyman és Sheatsley, 1954) a „nem bizonyított” skótosan szűkszavú ítéletéhez érkezett el, miután azt kérte szá-

---

⁴ Stagner (1936), Edwards (1941) és Maslow (1943) természetesen korábban már írt erről a témáról.

⁵ Bár Smith (1950) az effajta kritikát egy korai bírálatában előre jelezte.

mon, ami a módszertani tökéletesség ideális sztenderdjeinek tűnt – nem valószínű, hogy a társadalomtudományi kutatás bármiféle létező darabja meg tudott volna ennek felelni, a kísérlettervezési kézikönyvekben található gyakorlatokon kívül. A *TAP* ezen és más kritikusi, sőt egyes támogatói is figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a megjelent mű nem egy jól kidolgozott nagyszabású vizsgálati terv megvalósításán alapul. Valójában a könyv kutatási próbálkozásokat tartalmaz, amelyek, mint Topsy, az elefánt, évek során egy egészen sajátos kezdeti kérdésből a problémák roppantul széles komplexumáig növekednek, s mindehhez új munkatársak, új megközelítések és új szponzorok adódnak. Általában a kritikusok, úgy tűnik, ráadásul nincsenek tudatában annak, hogy a legtöbb általuk fölvetett kérdést, beleértve a legnépszerűbbet is, az úgynevezett „válasz-beállítódás” problémát, az eredeti szerzők fölismerték és tárgyalták (bár nem mindig oldották meg) (Levinson és Sanford, 1944, 341-342).

Végkifejlet

A Berkeley kutatás – az antiszemizmust véve kiindulópontjaként – kidolgozta a generalizált előítéletesség fogalmát, s ezt a (freudista) személyiség-dinamika néhány nyugtalanító és erőteljes elméleti elgondolásával támasztotta alá – bevonva az ambivalenciát és annak elágazásait a lelki működés más területei közé. Másrészt, a pszichológiai hangsúly többé-kevésbé megszakította a jelenséget létrehozó társadalmi-történelmi erők dialektikus láncát. Adorno egyik fő szerepe abban állt, hogy az amerikai tudósoknak némi marxizmust (vagy kritikai elméletet) tanítson (személyes beszélgetés R. N. Sanforddal, 1972. augusztus 18.). Ám a végleges eredmény ennek a törekvésnek nem sok nyilvánvaló hatását mutatta.⁶ A prefasiszta személyiséggel ellentétes típus „forradalmiból” „valódi liberálissá” változott; a karaktert és az ideológiát meghatározó történelmi-társadalmi erők leszűkültek ködös „korábbi szociológiai és gazdasági faktorokra” – amelyeken gyorsan átfutnak a Bevezetésben, hogy azután végképp eltűnjenek szem elől. Az osztály és az osztálytudat tulajdonképpen kámforrá vált; és az „ide-

---

⁶ Mindamellet Buck-Morss (1977) Adorno gondolkodásának számos nyomát látja a könyvben; talán specialistának kell lenni ahhoz, hogy megtaláljuk ezeket.

ológia” átalakult bárki „vélemény, attitűd és érték szerveződésévé” (2. o.). Pedig a korrelációs együtthatók meglehetősen magasak voltak. Megváltozott Reich eredeti problémafölvetése a társadalmi szerveződés és az individuális karakter közti, család által közvetített kölcsönhatásról, hogy az az amerikai liberális, empiricista, individuálpszichológiai keretmunkával összeilleszthető legyen – valójában egy időben fönnállt a veszély, hogy a pszichopatológia kategóriái alá sorolják (American Jewish Committee Archives, 1939-1955: M. Horkheimer T. W. Adornóhoz, 1945. október 11.; és Adorno feljegyzése, dátum nincs, 3. o.).

Sajnos, még ezekről az átdolgozásokról is hamarosan kiderült, hogy nem kielégítőek. Rövid időre az F-skála széles körben népszerű eszközzé vált a liberális szociálpszichológusok között, akik azt várták tőle, hogy csaknem mindent „bejósol”, ami nem kívánatos, beleértve politikai ellenfelek személyiségstruktúráját is. A megjelenését követő néhány hónapon belül viszont kétoldalú támadás indult a *TAP* ellen. Az egyik többé-kevésbé nyíltan bevonta a politikát egy meglehetősen egyoldalú vitába (Kecskemeti, 1951; Shils, 1954; Eysenck, 1954). A fasizmus Arendt (1951) és mások által kifejtett „totalitarizmus” elméletét fölhasználva a kritikusok alapvető vádjá az volt, hogy a Berkeley-csoport kifejezetten a „jobboldali” tekintélyelvűekre összpontosított, miközben nem akar tudomást venni a „balos tekintélyelvűekről”: a kommunistákról. Noha a két csoport eltérhet olyan felszíni attitűdökben, mint az antiszemitizmus vagy az etnocentrizmus, az új elmélet meglehetősen hasonlóan nyilvánította őket olyan alapjellelmezők szempontjából, mint a tekintélyelvűség, a hatalomközpontúság, a gondolkodásbeli merevség és így tovább. Ebben a hangulatban Shils (1954, 32-42), megtartva korábbi, elismerő értékelését a műről, elvégezte azt a munkát, amit ő „ésszerű értelmezésnek” nevezett. Eszerint az alacsony pontszámú „deviánsok” (akiket Adorno alacsony pontszámú „merevek”-ként címkézett) interjúválaszait a mintában öt „balos” szolgáltatatta; még ha az interjúalanyok identitására nézvést Shilsnek nem is volt semmiféle bizonyítéka arra, hogy a kommunistákban valóban megvannak ezek a pszichológiai jellemzők. Állítása, ami magában foglalja a „balos” személyiség figyelemre méltó egyformaságát, nem illett össze az Almond (1952) által tanulmányozott exkommunista mintával. Shils még ilyen spekulatív következtetések alapján is panaszkodott a naiv bal-jobb sémára és a Berkeley-csoport egyéb feltevéseire, amelyek „szilárdan ragaszkodtak egy deformált

értelmiségi hagyományhoz” (Shils, 1954, 31.). Shils, összefoglalva érvelését, elvetette az amerikai „benszülött” tekintélyelvűektől eredő valóságos fenyegetés bármiféle lehetőségét; ellenkezőleg, úgy vélte, „éppen a tekintélyelvű személyiségek különösen hasznosak a demokratikus társadalmak bizonyos szerepeiben, és minden más szerepben ... legalábbis ártalmatlanok” (49.). Az ember kíváncsivá válhat, vajon kikre gondolt, és miért csupán a balos tekintélyelvűek tűntek számára veszélyesnek.

Eysenck (1954), rálicitálva Shilsre, ténylegesen előállt néhány adattal, amelyek azt mutatták, hogy mind az angol kommunisták, mind a fasiszták magas pontszámot értek el a zárt gondolkodás (tough-mindedness) faktorában. Ily módon „bebizonyította”, legalábbis saját meglegedésére, hogy az F-skála „lényegében inkább a zárt gondolkodás, mintsem a faszizmus mérőeszköze” (132.). A kommunisták pszichológiájáról az egyetlen létező adatot – Eysenck saját adatát, amit Angliából kellett beszereznie – hamarosan kiterjedt eszmecsere során vitatták meg a *Psychological Bulletin*-ben (Rokeach és Hanley, 1956 és következményei), némi *opera buffa* jelleget kölcsönözve így annak, ami hamarosan halálosan komoly feladattá vált. (A vita újraéledéséhez lásd Stone, 1980.)

Noha ezek a civődások egészen udvarias stílusban jelentek meg, némelyüket csak azután tompították, miután jelentős mozgolódást váltottak ki az AJC-nél, s ez a publikálás előtti alkudozásokhoz vezetett (American Jewish Committee Archives, 1939-1955: levelezés, 1950). Nem voltak ezek tisztán akadémikus viták sem. A hidegháború tetőzésekor, ami azzal a szándékkal járt, hogy lendületesen újra felfegyverezzék a legyőzött Németországot, a Berkeley-csoport tökéletesen semmibe vette a baloldal (azaz a kommunizmus) tekintélyelvűségét, mégha messzemenően ez jelentette is a legnagyobb fenyegetést. Az ilyen naivítás vagy illojalítás csak Moszkva malmára hajtotta a vizet abban az időben, amikor a (titokban CIA-támogatást élvező) Kulturális Szabadság Kongresszusa megpróbálta összegyűjteni a szabad világ értelmiségét, és amikor az USA kormányának különféle ügynökségei a szovjetellenes tevékenységekhez legjobb szövetségeseiknek volt nácikat és náci kollaboránsokat választottak. (A rossz hírű Klaus Barbie ügyről Dittberner, 1982; lásd még „Ex-U.S. Agents”, 1983; és Hoyas, 1985).

Nyilvánvaló, hogy ezek a politikai célozgatások kiváltottak némi magánjellegű tiltakozást (Shils, 1980, 408-409). Másrészt a nyilvános jelentés csak meglehetősen korlátozott reakciót mutat a Berkeley munkáját és szerzőit ért támadásokra. Általában a válasz, ami felért a

jóváhagyással, és bármiféle kutatási bizonyíték hiányában közhellyé vált (Christie, 1954, 132.), az volt, hogy a kommunisták tényleg tekintélyelvűek – annak ellenére, hogy ideológiai okokból elvethették a jobboldali-tekintélyelvű F-skála egyes kijelentéseit. Minimális engedményként egy futó magyarázat megerősíthette az ember antikommunista bizonyítványát (Frenkel-Brunswik, 1954, 254.). Olyan gyakorlat volt ez, amely akkoriban kötelezővé vált. Csupán Sanford, aki néhány évvel korábban megtagadta a California Loyalty Oath (Kaliforniai Hűségeskü) aláírását, állta a sarat azzal az ellenvéleményével, hogy „a kommunisták és a kultikus antikommunisták közötti hasonlóság [hogy]... Mindkettő ... támadja a liberálisokat” (Sanford, 1956, 264., 292-294.).

Ilyen politikai támadások mentek végbe abban a történelmi kontextusban, amibe beletartozott a pszichológusok akadályoztatása és elbocsátása állítólagos vagy kimutatott baloldali érintettségük miatt (ezeknek a „nehéz éveknek” az általánosabb leírásához: Finison, 1983; Sargent és Harris, 1986; lásd még Lazarsfeld és Thielens, 1958). Ezek a támadások nyilvánvalóan némiképp befagyasztották a tekintélyelvűség és a kapcsolódó témák tárgyalását és kutatását – noha, kézenfekvő okok miatt, nehéz a folyóiratokban erre bármiféle félreérthetetlen bizonyítékot találni (vö. Melby, 1953, 2.; lásd még Gundlach és Riess, 1954). Természetesen más kényszerítő erő is létezett. Amerika adott uralkodó légkörében lehetetlen lett volna pszichológiai alkatuk empirikus tanulmányozása céljából, akár csak lenyomozni is az éppen törvényen kívül helyezett kommunista párt tagjait. Ezen a technikai nehézségen túlmenően, korábbi belekeveredésük baloldali ügyekbe vagy eszmékbe, ami a hanyatlás és az antifaszizmus éveiben nem volt szokatlan a szociálpszichológusok körében, a sztálinizmusból való kiábrándulásuk és az amerikai háborús törekvésekkel való azonosulásuk követte. Ráadásul néhány szocialista tudós szükségét érezte annak, hogy eltávolodjék fiatalkori politikai tévedéseitől, amikor a hidegháború kezdett forróvá válni (lásd Smith [1986] ritka és példátlanul bátor visszaemlékezését). Az egyik leginkább látható következmény az volt, hogy Marxnak vagy a marxista eszméknek az említése az 1960-as évek felbolydulásáig csaknem teljesen eltűnt a szociálpszichológiai irodalomból (vö. Sargent és Bramelt, 1955, szerkesztői kommentár, 54.; lásd még Cook, 1986). Ez a változás tükröződik például a társadalmilag igen aktív mozgalomhoz, az SPSSI-hez tartozó szociálpszichológusok megdöbbentő reagálásaiban a „konformizmus-

nyomás” és a „baloldali ideológia bukása” vonatkozásában⁷, éppúgy, mint a *Journal of Social Issues* két olyan számában, ahol a problémát más címszó alatt vitatták meg, úgymint „Akadémiai szabadság” és „Anti-intellektualizmus” (Smith, 1953; Sargent és Bramelt, 1955). Még mindig egyáltalán nem tárták föl szisztematikus módon ezeknek a fejleményeknek azon utóhatásait sem, amelyeket arra az általános irányra gyakoroltak, amely felé az amerikai szociálpszichológia az 1950-es és 1960-as évek során elmozdult.

Továbbgondolva a kérdést, az ember megütközik az antikommunista attitűdökről szóló vizsgálatok csaknem teljes hiányán (hogy a kivétel erősítse a szabályt, lásd: a szociológus Stouffer, 1955) a szociálpszichológiai irodalomban (beleértve magát a *TAP*-ot is). Annál megdöbbentőbb ez a hiány, ha azt is fontolóra vesszük, hogy az antikommunizmus legalább olyan fontos és maradandó szerepet játszott az amerikai attitűdökben és politikában, mint az antiszemitizmus. Hovatovább, számos okból releváns lehetett volna a szociálpszichológia számára (vö. Allport, 1958, 179-182 és 244-277.; lásd még Smith, Bruner és White, 1956, ahhoz a munkához képest, amely a háború utáni első évek kevésbé feszült légkörében ment végbe). A liberális és akkorra már rendíthetetlenül antikommunista társadalomtudomány, ellentétben Horkheimer követelményével, vonzóbbnak találta a rasszizmus-ellenesség erkölcsi fensíkjáról támadni a megcsappanó számú *régimódi* bigottot. Végül is a Hitlerről kialakult populáris amerikai elképzelés sokkal inkább az antiszemitizmusát állította középpontba, mintsem antibolsevizmusát, még ha az utóbbi téma bizonyíthatóan (Gordon, 1984) nagyobb szerepet játszott is retorikájában és politikai vonzerejében; valójában gyakran vegyítette a kettőt egyetlen maró frázisban.

„Az ideológia vége”

Míg a *TAP* elleni effajta támadás – némileg sikeresen – a kutatás *politikai* hatásának tompítását vagy átalakítását kísérelte meg, a kritika

---

⁷ Ami ma egy kissé meglepő, az a baloldali ideológia bukására és ennek az SPSSI működésével való kapcsolatára vonatkozó meglehetősen kiegyensúlyozatlan válaszok *bármiféle* kommentálásának hiánya. Talán 1958-ban nem volt lehetséges ezt megtenni, és még ma is problematikus lehet, minthogy bizonyos fájdalmas emlékek és izléstelen viták újraélesztéséhez vezethet.

másik, a pszichológia számára bensőségebb vonulata az ellenkező irányban haladt. Gyakorlatilag megpróbálta – meglehet, az ideológiai nyomásra adott megfontolt válaszként – a jelenséget minden politikai jelentéstől kiüríteni. Az uralkodó pozitivista-empirista kutatási stílus már a „kaliforniai F-skálára” szűkítette le az összetett Berkeley-projektet: egy olyan célszerű eszközre, amellyel adatok tömkelegét lehet előállítani – miközben a kötet többi részét semmibe vették. Fölismerve, hogy az F-skála összes kijelentéseinek megszövegezése ugyanabba az irányba mutat, a kutatók „demonstrálni” kezdték, hogy a skála nem mér semmiféle ideológiai tartalmat, hanem csupán egy tendenciát arra, hogy egyetértsünk – bármivel is (pl. Bass, 1955). Ez a demonstráció átsiklott afölött, ahogyan az eredeti szerzők kezelték a skála-kijelentések irányának problémáját (Adorno et al., 1950, 161., 280.; Levinson és Sanford, 1944, 341-343.). Szintén semmibe vette a befolyásoló hatásokat felhozó érvelés meglehetősen felszínes természetét. Fromm húsz évvel korábbi értelmezésétől eltérően ezek a következtetések a kérdésekkel kapcsolatos indokolatlan feltevéseken alapultak: ebben az időben az eredeti Likert-típusú állítások működő jellemzőin és azok erőszakos megváltoztatásán, ami nem állta ki a közelebbi vizsgálat próbáját (Christie, Havel és Seidenberg, 1958; Samelson és Yates, 1967). Mindazonáltal, amíg a kívülállók azért hibáztatták az F-skálát, mert csupán a szélsőség egyik fajtáját fogta be – a rosszabbikat –, addig a bennfentesek hivatásos közmegegyezése az F-skálát az ellenkező okból nyilvánította érvénytelennek: nem azonosít semmiféle valódi protofasiszta tekintélyelvűt, hanem csak kiválaszt néhány nagyon barátságos személyt, aki nélkülözi a határozott véleményt; vagy – az egyik változat szerint, a politikátlanítás folyamatában – csupán szándékosan formális és apolitikus dogmatizmust képvisel.

Azok a törekvések, amelyek az állítólag fogyatékos mérőeszköz kijavítására irányultak, legalább annyira problematikus orvoslásban részesültek, mint az eredeti. Végül is, ha az új irányváltások korreláltak a régi F-skálával, akkor a beleegyezés által megfertőzött jobbítás csak kozmetikai volt. Amennyiben *nem* korreláltak az eredetivel, akkor vajon milyen latens dimenziót mértek? Ez vonatkozik még Altemeyer kiegyensúlyozott Jobboldali Tekintélyelvűség skálájára (1981) is, amit jóval az után készítettek el nagy vesződséggel, hogy az F-skála kiment a divatból, s az attitűdök sokkal szűkebb csoportját érintette. Így nem vizsgálta a felszínen megjelenő vélemények és a mögöttük rejlő személyiségdinamika bensőséges viszonyát, s azt kell mondanom, semmit sem

a tekintélyelvű személyiség elmélete által meghatározónak feltételezett gyermekkori élményekből. Bár nem mindenki ismerte föl, mára nyilvánvalóvá vált, hogy sem az F-skála, sem leszármazottjai nem képesek önmagukban megoldani ezt az alapvető kérdést. Továbbá, noha kimutatták, hogy minden egyes F-skála kijelentésnek megvan a saját (rövid távú) stabil item-tulajdonsága (Peabody, 1961), a legtöbb tanulmány tökéletesen figyelmen kívül hagyja a kijelentések közötti effajta különbségeket. Tipikusnak mondható, hogy az eredmény-metszetek csupán összevont F-skála pontszámokat adnak meg, eredeti és helyettesítő vagy átalakított kijelentések különféle kombinálásával, amelyeknek száma 4-től 30-ig változik az eredeti 40/45-ös változathoz képest. Nem csoda, ha az empirikus eredmények teljesen zavarosnak mutatkoztak, ahogyan azt egy alapelveiben hangoztatott, de a gyakorlatban semmibe vett szigorú operacionizmus alapján egyszerűen el is várhatjuk. Ily módon, bármennyire is érdekes eredményeket hozott az F-skála eszközeinek nyomon követése időben és térben (Meloan, 1983), kevésbé járult hozzá az elmélet megértéséhez. Egy részletes, kijelentésről kijelentésre elvégzett elemzés nélkül az eredmények még annál is kevesebb információval szolgálhatnak az általános véleményváltozásokról, mint amit egyszerű pontszám-összehasonlítások megkövetelnek.

A kutatók leragadása a papír-ceruza F-skálánál és annak valós és állítólagos szépséghibáinál ennek a kutatásnak a fokozatos abbamaradásához vezetett, eltekintve a főként más kontinenseken elszigetelten dolgozó egyéni kutatóktól. Arra viszont senki sem gondolt, hogy az eredeti elméleti – Berlinben és Frankfurtban fölvetett – problémát társadalmi-politikai dimenzióiban fölfrissítse, és előrelendítse egy hitelesebb megoldás felé. Ehelyett a szociálpszichológia főárama hagyta, hogy a probléma lassanként eltűnjön a látómezőből. Ahogy a társadalom változott, a túlsúlyban lévő liberalizmus utat engedett az általános engedményeket lehetővé tevő gyakorlatias alkalmazásokért való apolitikus tülekedésnek. A való világ összetettségéről és politikai labilitásáról kiderült, hogy nem tudnak vele megbirkózni a magukat legitimált tudósoknak hangoztató szakemberek. Az értékmentes empirizmus aratott győzelmet – de csak azáltal, hogy egy eredeti, fontos és összetett problémát jelentéktelen csecsebecsévé, „válaszkészletté” laposított, ami a módszertan szakértőin kívül mindenkinek az érdeklődését hidegen hagyta. A feladat történetesen a tömegkommunikációra maradt, ami ügyesen és sikeresen megszemélyesítette a bigott, de

alapvetően ártalmatlan Archie Bunker⁸ figurájában – ami a fiatal Georg Grosz metsző és prófétikus vázlatainak teljesen eltérő, amerikai változata. Időközben a „neokonzervatívok”, akik az 1950-es években ragaszkodtak a jobb- és baloldali tekintélyelvűség hasonlóságához, hangsúlyozni kezdték különbséget a tekintélyelvű jobboldal – akikkel szövetségre lehet lépni – és a totalitáriánus marxista-leninisták – akikkel az ember nem alkuszik – között. A pszichológiai érvelés polémiaiba fordult, a címke pedig díszítő jelzővé vált.

Epilógus: a tekintélyelvűség és a történelem dialektikája

Tanultunk-e valamit az elgondolás változásainak történetéből? Többet tudunk-e ma az összes tudományos munka ismeretében, mint amit Georg Grosz, a művész látott, amikor Berlin Weimar-korszakában érzekelte a lejátszódó jelenetet?

Amin leginkább megütközöm, az a probléma átalakulása a különböző korokra és körülményekre válaszoló különböző szerzőknél és változatos sorsuk ezek között a keretek között. Ami történt, az egy kommunista-freudista aktivista által forradalmian és „szélsőségesen” megfogalmazott alapvető elgondolásnak a politikai spektrumon keresztül történt elmozdulása a távoli baltól Fromm és az *Institut* jámborabb marxista-szocialista és kezdetlegesen empirikus változataiig, majd tovább a Berkeley liberális amerikai tudósaihoz és követőikhez, hogy végül az 1950-es évek végének értékmentes, empirikus adatragcsálásába torkolljon, történetesen nyomokat hagyva a médián és a konzervatív táboron. A kutatási érdeklődés a nagy ívű elmélettől visszavonulva és mindegyre betokosodva a külvilág történéseitől a laboratórium-általánosított problémák felé fordult, s ezt a folyamatot az igazi tudomány útjaként legitimálták. Sőt, ámbár a törekvés fokozatosan mind kevésbé vált politikailag „elkötelezetté” – s lett közben egyre „empirikusabbá” –, nehéz volna amellet érvelni, hogy a módszerek és kvantitatív adatok objektivitásának ez a „javulása” sikeresen megoldotta a problémát. Ehelyett, a probléma félredefiníálásával a törekvés kifulladt. Ha ez az egész folyamat bármit is megtanított nekünk, az, úgy tűnik, megerősíti a kritikai teoretikusok állítását a pozitivista-empirista

---

⁸ A hetvenes évek amerikai tévékomédiáinak egyik jellegzetes figurája (*A szerk.*)

kutatás szerepéről: vegyünk valós és összetett politikai kérdéseket és zsugorítsuk őket jelentéstől megfosztott apró töredékekké.

A konceptuális és empirikus feladat roppant összetettsége mögé bújó a teoretikusok valamiféle naivitással saját maguk számára is homályba burkolták a politikai konnotációk és következmények elkerülésének látszólagos lehetetlenségét. Még egy kifejezetten apolitikus beállítottság is csak ideológiai feltevéseket áraszthat. Minden szerző hitt saját objektivitásában, visszatekintve lényegében mégis láthatjuk munkájukban a beletördelt sajátos történelmi kereteket. Ez nem egyszerű „történelmi relativizmus”, ami a megközelítésekben éppúgy kimutatja a különbséget, mint az értékelés kritériumait a különböző kontextusokban. Azoknak a történelmi változásoknak dinamikájáról is kapunk egy futó képet, amelyek magukban a jelenségekben és azoknak a kutatóknak a perspektíváiban játszódtak le, akik belegabalyodtak a változásokba, és azon erőlködtek, hogy felfogják azokat.

Effajta összetettséggel találva magunkat szemben, vajon elvethetünk-e mindenestül olyan kérdéseket, mint a tekintélyelvű személyiség – cserébe apróbb, biztonságosabb és eladhatóbb témákért, ahogyan, úgy tűnik, a szociálpszichológia mindent összevéve tette? Végül is, az előrejelzések és félelmek, amelyek *A tekintélyelvű személyiségben* hallgatólagosan benne foglaltatnak, első pillantásra indokolatlannak mutatkoztak: az automatikus engedelmesség „a tekintély válságává” porlott; a szexuális elfojtás átfordult mindenütt jelenlévő pornográfiába; az antiszemitizmus a militáns Izrael feltétel nélküli támogatásába; a beszűkült etnocentrizmus engedett a nemzeti konyhák hízelgésének; lágyultak a merev szexuális szerepek, és a homoszexuálisoknak megengedik, hogy kijöjjenek a vécéből. A magas szintű korrupció napi hírlapi sztorivá lett, a személyes botrányok kukkolása pedig jövedelmező üzletté; 1950-től kezdődően csaknem minden F-skála kijelentés, legalábbis egy időre, elveszíteni látszik eredeti jelentését. De köddé vált-e velük együtt az alapjukul szolgáló kérdésföltevés? A Reich, Horkheimer és Fromm által meglátott probléma nem csupán a megszűnt zsarnokság pszichológiai támaszainak még mindig talányos kérdésére vonatkozik – olyan emlékre, amely siboletté halványult. Mögötte a humán tudományok egyik alapvető problémája áll: miként értsük meg az egyedi életek és társadalmak – társadalmaink – egymásrautaltságát, és hogyan kezeljük ezt, miután tetten értük azokban a konkrét történelmi fejleményekben, amelyekkel, igaz, eltérő módon, de nemcsak „alanyaink” kerülnek érintkezésbe, hanem mindannyian,

beleértve a kutatókat is.

Miközben ezt írom, nagy jelentőségű események rázzák meg drámai módon Kelet-Európát. Ledöntötték a berlini falat és mindent, amit jelképezett, anélkül, hogy egy lövés dördült volna. Úgy tűnik, nincs még Nyugaton olyan társadalomtudós, politikus vagy katonai stratég, aki ezt a kimenetelt megjósolta volna. Miként magyarázza az ember az előrelátásnak ezt a tökéletes kudarcát a szakértők és – hasonlóképpen – mi többiek részéről? Talán mindannyian, különféle politikai meggyőződéseink dacára, alapvetően elfogadtuk a tekintélyelvűek rögzült képeként „a gonosz birodalmát”: egységes, könyörtelen, engesztelhetetlen és megváltoztathatatlan, hacsak nem a fegyverek erejével. Ehelyett kiderült, hogy a Kremlből nem Darth Vader⁹ kormányoz többé, hanem egy meglehetősen tehetetlen Óz, a nagy varázsló – bár búsan, fegyvertárában nukleáris bombákkal. Nyilvánvalóan elmulasztottuk megtanulni a központi tananyagot a frankfurti teoretikusoktól, akik hittek a változásban és a történelem dialektikus átalakulásaiban. Hasonlóképpen, a tekintélyelvűség jelenségével úgy bánni, mintha megfagyott volna az időben, ide értve az F-skálát is és szerkesztői változatait, ellentmondani látszik ennek a történelmi felfogásnak. Tudásunk transzhistorikus érvényessége (Schlenker, 1974) ezzel szemben lehet nemes eszme; a való világban lehet indokolatlan feltételezés, a figyelem elterelése a történelmi folyamatokról éppúgy, mint a kritikus önvizsgálatról.¹⁰ A tekintélyelvűségnek és megnyilvánulásának természetete tehát valószínűleg megváltozott. Noha az F-skála az idő tájt elmés bevilágítás volt a sötétségbe, valószínűleg nem érdemli meg az újraélesztést. Új látásmódot kíván, hogy a kérdést megint életre keltjük. Időközben a tekintélyelvű személyiség történetéből többet tanulhatunk magukról a teoretikusokról és kutatókról, mint kutatásuk céljairól.

*

Köszönetnyilvánítás. Ennek a fejezetnek egy rövidített változata elhangzott az International Society for the History of Behavioral and Social Sciences (Cheiron) éves konferenciáján a torontói York

---

⁹ A fő Gonosz *A csillagok háborúja* című filmsorozatban (*A szerk.*)

¹⁰ Másrészt, az a fölfedezés, hogy a szociálpszichológia „történelem” volt (Gergen, 1973), nem produkált többet egy szlogennél.

Egyetemen Kanadában, 1983. júniusában, és azután (1986) megjelent a *Journal of Social Issues*, 42(1) számában. Meg szeretném köszönni az NSF Grant SOC78/12165, Program for History and Philosophy of Science támogatását a levéltári kutatás szakaszában, és nagyrabecsülésemet fejezem ki az American Jewish Committee szolgálatkészségéért, hogy biztosította a hozzáférést az eredeti archív anyagokhoz. Szintén köszönettel tartozom Ben Harrisnek számos segítő tanácsáért, az Archives of the History of American Psychology-nak az Ohio állambeli Akronban, a Menninger Foundation könyvtárának a Kansas állambeli Topekában, csakúgy, mint a Max Horkheimer-Archivnak Frankfurt am Mainban.

*

IRODALOM

- ADORNO, T. W.** (1969): *Stichworte*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- ADORNO, T. W., FRENKEL-BRUNSWIK, E., LEVISSON, D. J. & SANFORD, R. N.** (1950): *The Authoritarian Personality*. Harper and Row, New York.
- ALLPORT, G. W.** (1958): *The nature of prejudice* (rövidített kiadás). Doubleday Anchor, Garden City NY. (Eredeti megjelenés: Addison-Wesley, 1954). Magyarul: *Az előítélet*. Gondolat, Bp. 1977.
- ALMOND, G. A.** (1952): *The appeals of communism*. Princeton University Press, Princeton NJ.
- ALTEMEYER, B.** (1981): *Right-wing authoritarianism*. University of Manitoba Press, Winnipeg.
- ALTEMEYER, B.** (1988): *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*. Jossey-Bass, San Francisco.
- AMERICAN JEWISH COMMITTEE ARCHIVES** (1939-1955): Unpublished archival material, "Institute of Social Research" és "Records of the Scientific Research Department" file-ok. AJC Centralized Files, New York.
- ARENDT, H.** (1951): *The origins of totalitarianism*. Harcourt, Brace, New York. Magyarul: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa. Bp. 1992.
- BASS, B. M.** (1955): Authoritarianism or acquiescence? *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51, 616-623.
- BONNS, W.** (1983): Kritische Theorie und empirische Sozialforschung: Anmerkungen zu einem Fallbeispiel. In: E. Fromm (Ed.), *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches*. Deutscher Taschenbuch Verlag, Munich.
- BREHM, S. S. & KASSIN, S. M.** (1990): *Social psychology*. Houghton Mifflin, Boston.

- BUCK-MORSS, S.** (1977): *The origin of negative dialectics*. Free Press, New York.
- CHRISTIE, R.** (1954): Authoritarianism re-examined. In: R. Christie & M. Jahoda (Eds.), *Studies in the scope and method of "The Authoritarian Personality"* (123-196). Free Press, Glencoe, IL.
- CHRISTIE, R., HAVEL, J. & SEIDENBERG, B.** (1958): Is the F Scale irreversible? *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 56, 143-159.
- COHN, T. S.** (1953): The relation of the F Scale to a response set to answer positively. (Abstract). *American Psychologist*, 8, 335.
- COOK, S. W.** (1986): Research on anticipatory ideological compliance. *Journal of Social Issues*, 42(1), 69-73.
- DITTBERNER, J. L.** (1979): *The end of ideology and American social thought: 1930-1960*. UMI Research Press, Ann Arbor, MI.
- DUBIEL, H.** (1985): *Theory and politics*. (B. Gregg, Trans.). MIT Press, Cambridge. (Eredeti megjelenés: *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1978.)
- EDWARDS, A. L.** (1941): Unlabeled fascist attitudes. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 36, 575-582.
- EX-U.S. AGENTS** (1983, July 6.) Ex-U.S. agents tell of efforts to help Barbie. *New York Times*, A3.
- EYSENCK, H. J.** (1954): *The psychology of politics*. Routledge and Kegan Paul, London.
- FENICHEL, O.** (1931): Review of W. Reich. Geschlechtsreife, Enthaltensamkeit, Ehemoral. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 17, 404-408.
- FINISON, L. J.** (1983): The Society for the Psychological Study of Social Issues, peace action, and theories of conflict 1936-1950. *American Psychologist*, 38, 1250-1252.
- FRENKEL-BRUNSWIK, E.** (1954): Further explorations by a contributor to *The Authoritarian Personality*. In: R. Christie and M. Jahoda (Eds.), *Studies in the scope and method of "The Authoritarian Personality"* (226-275). Free Press, Glencoe, IL.
- FRENKEL-BRUNSWIK, E., & SANFORD, R. N.** (1945): Some personality factors in anti-Semitism. *Journal of Psychology*, 20, 271-291.
- FROMM, E.** (1929): Psychoanalyse und Soziologie. *Zeitschrift für Psychoanalytische Pädagogik*, 3, 268-270.
- FROMM, E.** (1930): Die Entwicklung des Christusdogmas. *Imago*, 16, 305-375.
- FROMM, E.** (1932a): Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1, 28-54.
- FROMM, E.** (1932b): Die psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Sozialpsychologie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1, 253-277.
- FROMM, E.** (1933): [Recenzió W. Reich *Der Einbruch der Sexualmoral című könyvéről*]. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 2, 119-124.
- FROMM, E.** (1936): Sozialpsychologischer Teil. In: M. Horkheimer (Ed.), *Studien über Autorität und Familie* (77-135). Alcan, Paris.
- FROMM, E.** (1941/1965): *Escape from Freedom*. Avon Books, New York. (Eredeti megjelenés: Rinehart, New York, 1941.) Magyarul: *Menekülés a szabadság elől*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1993.
- FROMM, E.** (1963): The revolutionary character. In: E. Fromm, *The Dogma of Christ* (147-166). Holt, New York.

- FROMM, E.** (1980): *Gesamtausgabe. Bd. 1. Analytische Sozialpsychologie*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart.
- FROMM, E.** (1983): *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches*. (ford. és szerk. W. Bonns.) Deutscher Taschenbuch Verlag, München (Posztumusz fordítás Fromm befejezetlen angol kéziratából)
- FROMM, E. – & MACCOBY, M.** (1970): *Social character in a Mexican village*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- GIESER, M. T.** (1980): “The Authoritarian Personality” revisited. Meg nem jelent doktori disszertáció, Wright Institute. University Microfilms International, No. 8024942., Ann Arbor.
- GINNEKEN, J. VAN** (June, 1984): *Reich’s “Mass psychology of fascism” in Marxist perspective*. Előadás – Annual Cheiron Meeting, Vassar College, Poughkeepsie, NY.
- GORDON, S.** (1984): *Hitler, Germans, and the “Jewish question”*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- GUNDLACH, R. H., & RIESS, B. F.** (1954): A criticism of Melby and Smith’s “Academic freedom in a climate of insecurity”. *Journal of Social Issues*, 10, No. 1, 45-47.
- HAUSDORFF, D.** (1972): *Erich Fromm*. Twayne, New York.
- HORKHEIMER, M.** (Ed.) (1936): *Studien über Autorität und Familie*. Félix Alcan, Paris. (Reprint, Junius-Drucke)
- HORKHEIMER, M.** (1972): Die gegenwärtige Lage der Sozialphilosophie und die Aufgaben eines Instituts für Sozialforschung. In: M. Horkheimer (Ed.), *Sozialphilosophische Studien* (33-46). Fischer, Frankfurt. (Az eredeti mű 1931-ben jelent meg.) Magyarul: A társadalomfilozófia jelenlegi helyzete és a társadalomkutatási intézet hatáskörébe tartozó feladatok. In: Felkai Gábor és mások (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Új Mandátum, Bp. 2000, I. köt. 488-497.
- HOYAS, L. DE** (1985): *Klaus Barbie* (N. Coutin, Trans.). Allen, London.
- HYMAN, H. H., & SHEATSLEY, P. B.** (1954): “The Authoritarian Personality”: A methodological critique. In: R. Christie & M. Jahoda (Eds.), *Studies in the scope and method of “The Authoritarian Personality”* (50-122). Free Press, Glencoe, IL.
- INSTITUTE FOR SOCIAL RESEARCH.** (1941): Research project on anti-Semitism. *Studies in Philosophy and Social Science*, 9, 124-143.
- INTERNATIONAL INSTITUTE FOR SOCIAL RESEARCH.** (1939): Research Project on anti-Semitism. Meg nem jelent kézirat, 6-29-1939. jelzettel. AJC Archives, New York.
- JAHODA, M.** (1954): Introduction. In: R. Christie & M. Jahoda (Eds.), *Studies in the scope and method of “The Authoritarian Personality”* (11-23). Free Press, Glencoe, IL.
- JAY, M.** (1973): *The dialectical imagination: A history of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950*. Little, Brown, Boston.
- JAY, M.** (1980): The Jews and the Frankfurt School: Critical theory’s analysis of anti-Semitism. *New German Critique*, 7(1), 137-149.
- KATZ, D.** (1958): Organizational effectiveness and change: an evaluation of SPSSI by members and former members. *Journal of Social Issues* (Suppl. 11), 1-33.
- KECSKEMETI, P.** (1951): Prejudice in the catastrophic perspective. *Commentary*, 11, 286-292.
- KIRSCHT, J. P., & DILLEHAY, R. C.** (1967): *Dimensions of authoritarianism: A review of research and theory*. University of Kentucky Press, Lexington, KY.

- KORRESPONDENZBLATT DER INTERNATIONALE PSYCHOANALYTISCHEN VEREINIGUNG** (1931): *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 17, 292-293.
- KORRESPONDENZBLATT DER INTERNATIONALE PSYCHOANALYTISCHEN VEREINIGUNG** (1932): *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 18, 559-560.
- KRAMER, H.** (1990): "Die Autoritarianismus-Theorien des Instituts für Sozialforschung". Meg nem jelent kézirat.
- LANDAUER, K.** (1934): [Review of W. Reich: Massenpsychologie des Faschismus]. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 3, 106-107.
- LAZARSFELD, P., & THIELENS, W.** (1958): *The academic mind: Social scientists in a time of crisis*. Free Press, Glencoe, IL.
- LEVINSON, D. J., & SANFORD, R. N.** (1944): A scale for the measurement of anti-Semitism. *Journal of Psychology*, 17, 339-370.
- LOFTUS, J.** (1982): *The Belarus secret*. Knopf, New York.
- LOWENTHAL, L.** (1980): *Mitmachen wollte ich nie*. Suhrkamp, Frankfurt.
- LOWENTHAL, L.** (1989): *Critical Theory and Frankfurt theorists*. Transaction, New Brunswick, NJ.
- MASLOW, A. H.** (1943): The authoritarian character structure. *Journal of Social Psychology*, 18, 401-411.
- McFARLAND, S., AGEYEV, V., & ABALAKINA, M.** (1990, July): "The Authoritarian Personality" in the U.S.A. and U.S.S.R.: Comparative studies. Előadás, Meeting of the International Society for Political Psychology. Washington, DC.
- MELBY, E. O.** (1953): Cultural freedom and creativity. In: M. B. Smith (Ed.), Academic freedom in a climate of insecurity [special issue]. *Journal of Social Issues*, 9(3), 2-5.
- MELOEN, J. D.** (1983): De autoritaire reakte in tijden van welvaart en crisis. [The authoritarian response in times of prosperity and crisis]. Meg nem jelent doktori értekezés, University of Amsterdam. (angol nyelvű abstract)
- MIGDAL, U.** (1981): *Die Frühgeschichte des Frankfurter Instituts für Sozialforschung*. Campus, Frankfurt am Main.
- MITGLIEDERVERZEICHNIS [TAGNYILVÁNTARTÁS]** (1930): Deutsche Psychoanalytische Gesellschaft. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 16.
- PEABODY, D.** (1961): Attitude content and agreement set in scales of authoritarianism, dogmatism, anti-Semitism, and economic conservatism. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63, 1-11.
- PSYCHOANALYTISCHE KURSE** (1930): *Psychoanalytische Bewegung*, 2, 303., 305.
- REICH, I. O.** (1969): *Wilhelm Reich: A personal biography*. Avon Books, New York.
- REICH, W.** (1929): Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse. *Unter dem Banner des Marxismus*, 3(5).
- REICH, W.** (1930): *Geschlechtsreife, Enthaltbarkeit, Ehemoral*. Muenster, Vienna.
- REICH, W.** (1933): *Massenpsychologie des Faschismus*. Verlag für Sexualpolitik, Copenhagen. [The Mass Psychology of Fascism. T. P. Wolfe (Trans.). Farrar, Strauss, & Giroux, New York.]
- REICH, W.** (1976): *People in Trouble*. (P. Smith, Trans.). Farrar, Strauss, & Giroux, New York.
- REGAUDIAS-WEISS, H.** (1936): *Les enquêtes ouvrières en France entre 1830 et 1849*. Alcan, Paris.
- ROKEACH, M.** (1960): *The open and the closed mind*. Basic Books, New York.

- ROKEACH, M., & HANLEY, C.** (1956): Eysenck's tender-mindedness dimension: A critique. *Psychological Bulletin*, 53, 169-176.
- SAMELSON, F.** (1964): Agreement set and anticontent attitudes in the F scale: A reinterpretation. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 68, 338-342.
- SAMELSON, F.** (1974): History, origin myth, and ideology: Comte's discovery of social psychology. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 4, 217-231.
- SAMELSON, F., & YATES, J. F.** (1967): Acquiescence and the F scale: Old assumptions and new data. *Psychological Bulletin*, 68, 91-103.
- SARGENT, S.S., & BRAMELD, T.** (Eds.). (1955): Anti-intellectualism in the United States. *Journal of Social Issues*, 11(3), 54-56.
- SARGENT, S.S., & HARRIS, B.** (1986): Academic freedom, civil liberties, and SPSSI. *Journal of Social Issues*, 42(1), 43-67.
- SCHIVELBUSCH, W.** (1983): *Intellektuellendämmerung*. Inselverlag, Frankfurt am Main. Magyarul: *Írástudók alkonya. A frankfurti értelmiség a húszas években*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994.
- SCHLENKER, B. R.** (1974): Social psychology and science. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 1-15.
- SEEMAN, M.** (1983): Alienation motifs in contemporary theorizing: The hidden continuity of the classic themes. *Social Psychology Quarterly*, 46, 171-184.
- SHILS, E. A.** (1948): *The present state of American Sociology*. Free Press, Glencoe, IL.
- SHILS, E. A.** (1954): Authoritarianism: "Right" and "Left". In: R. Christie & M. Jahoda (Eds.), *Studies in the scope and method of "The Authoritarian Personality"*. Free Press, Glencoe, IL.
- SHILS, E. A.** (1980): *The calling of sociology*. University of Chicago Press, Chicago.
- SMITH, M. B.** (1950): [Review of *The Authoritarian Personality*]. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 45, 775-779.
- SMITH, M. B.** (1953): Academic freedom in a climate of insecurity. *Journal of Social Issues*, 9(3), 2-55.
- SMITH, M. B.** (1983): The shaping of American Social Psychology. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 9, 165-180.
- SMITH, M. B.** (1986): McCarthyism: A personal account. *Journal of Social Issues*, 42(4), 71-80.
- SMITH, M. B., BRUNER, J. S., & WHITE, R. W.** (1956): *Opinions and personality*. Wiley, New York.
- STAGNER, R.** (1936): Fascist attitudes: An exploratory study. *Journal of Social Psychology*, 7, 309-319.
- STONE, W. F.** (1980): The myth of left-wing authoritarianism. *Political Psychology*, 2(3-4), 3-19.
- STOUFFER, S. A.** (1955): *Communism, conformity, and civil liberties*. Doubleday, New York.
- TEDESCHI, J. I., LINDSKOLD, S., & ROSENFELD, P.** (1985): *Introduction to social psychology*. West, St. Paul, MN.